बुक-पोस्ट प्रकाशित सामग्री

गुरुकुल पत्रिका । प्रह्लाद । आर्य भट्ट

रजि० संख्या एल० १२७७

सेवा में,

व्यवसाय प्रबन्धक
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

① पेज = 12
विषय = पुराण
= 32×13×0.3 cm.

4

रुपं सुवर्ण सराश्च वाहनायुध लेपुलं येन प्रकाशित
. . . .

वरायत्न्य संक्षय: वराहउवाच श्री

② पेज - ९२
विषय - पुराण
- 33×12.5×0.1 cm.

धिवीविदंड दोलाधिरोहव्य सँनोविभाति रेलब्धं
. . . .

सपाविश्रेणपाणिनालर यिमहयाधिवगामि वीरू
-नीधीहर

③ पेज = 1
विषय - अनुपलब्ध
- 35×14.5×0.1 c.m.

तस्य दोष इति वचनमेवास्वध्याव्य मन्यथा

मिति दाशयः अतस्व निगालपते इत्यादौक्त्वा

रूपं सुवर्णसंकाशं वाहनायुधसंयुतं येन पूजितमात्रेण जायते सुखमुत्तमं
धर्मार्थकाममोक्षाणां कालेनैव फलप्रदं सर्वपापप्रशमनं सर्वव्याधिवि
नाशनं सर्वसौभाग्यदं देवं दत्वा पातकनाशनं सर्वयज्ञफलं प्रोक्तं सर्वका
मफलप्रदं तपसां जपदानानां फलं चैव तु लभ्यते तद्व्रतं ब्रूहि मे देव चलो
हिताङ्ग महाग्रह यस्मिन्नाराधिते मर्त्यः सर्वसौभाग्यवान्भवेत् मंगल उ
वाच शृणु विप्र महाभाग सर्वस्तरू षिमोत्तम व्रतं च पूजनं दानेय द्वृतं भु
वनत्रये आसीत्पूर्वं हि सर्वज्ञो ब्राह्मणो वेदपारगः तस्य भार्या सुनंदा
च नाम्ना रव्याता सुलोचना तस्यापत्यं न संजातं वृद्धत्वा न कदाचन तेना
न्पस्य सुतार्थ एषा गृहीत्वा पोषिता ध्रुवं ब्राह्मणस्य कुले जाता सुरूपा रू

वृ०
३६८

पसंयुता सर्वलक्षणसंयुक्ता प्रयत्नेनैव गौतम पुत्रजन्मतया वाहमेकभावेन
पूजितः तां पुत्रीं स्वगृहे नीत्वा बालकेनैव पालिता नित्यं वृध्यते तस्याश्च
शृंगं कनकद्युति तत्सुवर्णेन विप्रोसौ धनाढ्यो बलदर्पितः कोटिकोटीश्व
रो जातो राजनतेमु विमंडले दृष्ट्वा नंदकविप्रेण दश वर्षा वरार्थिनी विवाह
र्थं च विप्रस्य दत्ता सोपि स्वरस्य च वेदोक्तविधिना तेन विवाहमकरोत्तदा व
र्षैः कतिपयैर्विप्र सा कन्या प्रौढयौवना तत्सह देशमार्गेण व्रजन्विप्रोप्यहर्
निशं निशांते च ध्वरे घोरे च अरण्ये पर्वतोत्तमे सर्वशून्यं वृतं तस्मिन्महालो
भेन भावितः मार्गे चलति विप्रोसौ चौरैश्च विनिपातितः तं पतिं मृतमालो
क्य सा नारी शोकपीडिता पतिना सह विप्रेण मरणे कृतनिश्चया स्वपतिं

राम
३६८

तन्मयं वै श्रुं चिंतयंती पदे पदे पतिं प्रदक्षिणीकृत्य चिंतायाश्च समीपतः तस्मिन्दक्षिणेन तुष्टोहं
वरार्थं साप्रचोदिता वरं ब्रूहि महाभागे यत्ते मनसि वर्त्तते इत्यवोचत्ततो वव्रे सा नारी प
तिमानसा ब्राह्मण्युवाच यदि तुष्टोसि मे देव तदा जीवतु मे पतिः मंगल उवाच देव वन्
अजरामरस्तव भर्त्ता भविष्यति अन्यं ब्रूहि मम ख्यातं वरं त्रिभुवनोत्तमं ब्राह्मण्युवा
च यदि तुष्टोसि मे देव गृहाणामर्घ्यमीश्वर ये त्वां स्मरंति देवेश रक्तचंदनचर्च्चितं
रक्तपुष्पैश्च संपूज्य प्रस्वे भौमवासरे बंधनं व्याधिरोधं च कदाचिन्नोपजायते
न सर्पाग्निमृत्युभयं वियोगो विषयस्य वै मा कुरुष्व महीपुत्र भक्तानां मे सौख्यदो भ
व मंगल उवाच एकविंशति भौमांश्च मद्भक्तश्च जितेंद्रियः एकान्नेनासितात्वे
न न भुंजीत परगृहे अर्घं च मंगलायैव मंत्रैर्वेदपौराणिकैस्तथा भुवारक्तमनडुहं
सर्वोपस्करसंयुतं स्वशक्त्या भोजयेद्विप्रान्दानं च वैवाहिरण्यकं तेषां च गृहपीठ

3

बृ०
३६९

थनभवेत्कदाचन भूतवेतालशाकिन्यो न भवंति हिंसकाः एवमुक्त्वा ऋषिवर्य्यस्तत्र
मंगलोविविधं गतः मंगलनवाच इदं व्रतं तवाख्यातं सर्व्वसौख्यप्रदायकं इमं व्र
तं करिष्यंति तेषां पीडा न जायते स्त्रीभिर्व्रतं प्रकर्तव्यं पुरुषैश्च विशेषतः तेषां मु
क्तिर्न संदेहो स्वर्गवासे न संशयः इति भविष्योत्तरपुराणे भौमव्रतं अथोद्याप
नविधिर्भविष्ये सौवर्णं मंगलं कृत्वा स्वर्णपुष्पैः प्रपूजनं रक्तांवरधरं विप्र
रक्तचंदनचर्च्चितं रक्तपुष्पैश्च संपूज्य मंगलं च विधानतः अर्घंगे रक्तपुष्पैश्च
फलैरर्घ्यं प्रदापयेत् नालिकेरादिभिश्चैव कुंभानि विनियोजयेत् एकविंशति
कुंभांश्च रक्तचंदनचर्च्चितान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततः कुंभान् प्रदापयेत्
रक्तधेनुं वृषं चैकमेवं दद्याद्यथाविधि शय्यां सोपस्करां दद्याद्वृत्तीनियममेव
च भौमस्तवप्रदानव्यादिप्रवृत्तसमाप्तये आमहे ष्वरं तत्र परिधाय स्वशक्ति

राम
३६९

तः आचार्यवसपत्नीकं वित्तशाठ्यविवर्जितः तस्यजन्मकृतंपापंविलयंयातितत्
क्षणात् सदानुनियमारूढः श्रद्धायुक्तसमाहितः यावज्जीवंप्रकर्तव्यंव्रतमेत
द्विधानतः समूलाश्रमविध्वंतिपुत्रपौत्रधनादिभिः यश्चैकभक्तनविप्रेंद्रक
रोतिमानवोभुवि धनंसर्वमवाप्नोतिव्रतस्यास्यप्रभावतः अंतेचपरमंस्था
नंयत्रसूर्यादयोग्रहाः गच्छंतीतिशेषः यःशृणोतिव्रतंविप्रभौमव्रतपरा
यणः तस्यमासकृतंपापंविलयंयातितत्क्षणात् नवकनकशरीरस्तेजसा
दुर्निरीक्ष्योऽरुणवहसमकांतिर्मंगलवेल्लध्वजन्मा अवनितनयराजस्तूय
तेभारतेसोमजातवकुविभूतिंभूमिजःप्रप्रभाते इतिव्रतार्केसोद्यापनं
भौमव्रतं इतिश्री०व्रतार्केवासरव्रतानि अथसंक्रांतिव्रतानिहेमा
द्रौस्कांदे नंदिकेश्वरउवाच अथातःसंप्रवक्ष्यामिधान्यव्रतमनुत्तमम्

एवं कृत्वाहि नियमात् सर्वान्कामानवाप्नुयात् अयने विषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः
व्रतस्य नियमं कुर्यात् ध्यात्वा देवं दिवाकरं करिष्यामि व्रतं देव त्वद्भक्तस्त्वत्पराय
णः तदविघ्नेन मे यातु तव देव प्रसादतः इत्युच्चार्य्य लिखेत्पद्मं कुंकुमेनाष्टप
त्रकं भास्करं पूर्वपत्रेतु आग्नेये च तपारं वि वि वस्वंतं तथा याम्ये नैर्ऋत्ये पूष
णं तथा आदित्यं वारुणे पत्रे वायव्ये तपनं तथा मार्तण्डमिति कौवेरे ऐशाने भा
नुमेव च एवं चैव क्रमशो भ्यर्च्य विश्वात्मानं मध्यदेशतः कृतांजलिपुटो भूत्वा
अर्घ्यं दद्यात्स्वमंत्रकं कालात्मा सर्वदेवात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः जन्ममृत्यु
जराशोकसंसारभयनाशन इत्यर्घ्यमंत्रः पुष्पैर्धूपैः समभ्यर्च्य क्षीरसात्र
णापत्यच रविं ध्यात्वा ततो दद्याद्धान्यप्रस्थं द्विजातये प्रतिमासं पुनस्तद्वत्पू
ज्यो देवः सहस्रपात् एवं सदा प्रदातव्यं धान्यप्रस्थं द्विजातये एवं संवत्सरे पूर्णे

राम
२२०

कुर्यादुद्यापनक्रियां अर्घपात्रं हि सौवर्णं कारयेन्मंडलं शुभं द्विजं संपूजयेद्भानुं रक्त
वस्त्रयुगान्वितं धान्यद्रोणेन सहितं तदर्द्धेन स्वशक्तितः स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरां कांस्य
दोहां पयस्विनीं रविरूपं द्विजं ध्यात्वा तत्सर्वं विनिवेदयेत् अग्निष्टोमसहस्राणां
फलं प्राप्नोति मानवः सप्तजन्मसहस्राणि धनधान्यसमन्वितः निर्व्याधिर्नीरु
जो विद्वान् रूपवानभिजायते इति धान्यसंक्रांतिव्रतं अथ लवणसंक्रांतिव्रतं
तत्रैव अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणसंक्रांतिमुत्तमां संक्रांतिवासरं प्राप्य स्ना
नं कृत्वा शुभैर्जलैः वस्त्रालंकारसंवीतैर्भक्तिभावसमन्वितः कुंकुमेन लिखेत्प
द्ममष्टपत्रं सकर्णिकं भास्करं पूजयेद्भक्त्या सप्तधान्यसमन्वितः तदग्रे लवणं
पात्रे सगुडं स्थापयेद्बुधः पूजितस्त्वं यथाशक्त्या प्रसीद मम भास्कर लवणं सगु
डं पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् एवं संवत्सरे पूर्णे मासान्ते कुर्याद्धिरण्मयं रक्तवस्त्र
युगच्छत्रं रक्तचंदनचर्चितं कमलं लवणं पात्रे धेन्वा सार्द्धं द्विजातये प्रदद्यात्

व्र०
३२१

उत्कृष्टविश्वात्मा प्रीयतामिति एवं कृत्वा तु यत्पुण्यं प्राप्यते तन्म विमानवैः तत्केन गदितुं शक्यं
वर्षकोटिशतैरपि लवणाचलदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः सर्वकामसमृद्धात्मा विमान
वरमध्यगः सूर्यलोके वसेत्कल्पं पूज्यमानः सुरासुरैः इति लवणसंक्रांतिव्रतं अथ
भोगसंक्रांतिव्रतं तत्रैव संक्रांतिदिवसं प्राप्य योषितस्तु समाकयत् कुंकुमं कज्जलं
चैव सिंदूरकुसुमानि च सुगंधीनि च द्रव्याणि तांबूलं शालिसंभृत तंडुलान्फल
संयुक्तांस्तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः दद्यात्प्रहृष्टमनसा मिथुनेभ्यः प्रयत्नतः भोजयित्वाय
थाशक्ति वस्त्रयुग्मं प्रदापयेत् एवं संवत्सरस्यांते रविं संपूज्य पूर्ववत् धेनुं सदक्षि॰
णां दद्यात्सपत्नीकद्विजातये स्यात्सुखी सर्वमर्त्येषु भोगी जन्मनि जन्मनि इति
भोगसंक्रांतिव्रतं अथ रूपसंक्रांतिव्रतम् तत्रैव संक्रांतिवासरे स्नानं तै
लं कृत्वा विचक्षणः हेमपात्रे घृतं कृत्वा हिरण्येन समन्वितम् स्वंरूपं वीक्ष्य

8

राम
३२२

तस्यात्रब्राह्मणायनिवेदयेत् एकभक्तंततः कृत्वाभक्त्याचैवसमन्वितः व्रतांतेकांचनं
दद्याद्घृतधेनुसमन्वितं इतिरूपसंक्रांतिव्रतं अथतेजःसंक्रांतिव्रतं शालितंदुलसंयु
क्तंकरकंकारयेच्छुभं तन्मध्येदीपकंस्थाप्यप्रज्वलंतंस्वतेजसा तन्मुखेमोदकंस्था
प्यब्राह्मणायनिवेदयेत् अर्घ्यंचपूर्ववत्कार्यमेकभक्तंचपूर्ववत् संवत्सरेतु
संपूर्णेकुर्यादुद्यापनंबुधः शोभनंदीपकंकार्यंसुवर्णेनतुनारद ताम्रेणकरकं
कार्यंसुवर्णंतन्मध्येदीपकंन्यसेत् कपिलासहदानव्याकरकेणद्विजातये अ
थसौभाग्यसंक्रांतिव्रतं पूर्ववत्प्रातरभ्यर्च्यतथाचैवसुवासिनीः सौभाग्याष्टक
संयुक्तंवस्त्रयुग्मंसयोषिते विप्रायवेदविदुषेभक्त्यातत्प्रतिपादयेत् एवंसंव
त्सरेपूर्णेकृत्वाब्राह्मणभोजनं पर्वतंलावणंकृत्वायथाविभवसारतः कांचनं
कमलंकृत्वाभास्करंचैवकारयेत् गंधपुष्पादिनापूज्यविप्रायप्रतिपादयेत् सौ

व्र० ३७२

भाग्याष्टकं तु एतद्वै राजन्तिकात्तदन्विष्य वा अस्तु प्रोभनाः धान्यकं जीरकं चैव कौसुं
भं कुंकुमं तथा लवणेनाष्टमं तद्वत्सौभाग्याष्टकमुच्यते अथ तां दूलसंक्रांतिः तां
दूलचंदनास्सा चद द्यानां अहिमो तमे एवं संवत्सरं पूर्णं रात्रौ ततः परं तां दूलं
भक्षयेद्विप्रैः कारयेद्देवतानां तरं वत्सरांते कमलं कृत्वा चैव तु कांचनं पर्णकोशं
च कुर्वीत तथा पूगफलान्वयं चूर्णभांडं प्रकुर्वीत पूगप्रस्फोटनं तथा खदिरवा
सादि चूर्णानां भांडानि यद्विजर्षभ द्विजदंपत्य माया सर्वोपस्करसंयुतं द्रव्येण
पूजयेद्भक्त्या वस्त्रैर्भोजयेद्विजान् उपकल्पितं तु यत्किंचिद्ब्राह्मणाय निवेदयेत्
एवं करोति या नारी तां दूलारव्यं व्रतोत्तमं भर्त्रा पुत्रैश्च पौत्रैश्च मोदते स्वगृहे सदा
अथ मनोरथसंक्रांतिव्रतं गुडेन पूर्णकुंभं च वत्सरं तु स्वशक्त्या उद्यापनं तु ने गुडे
न पर्वतं कृत्वा वस्त्ररत्नैश्च भूषितं अयने चोत्तरे दद्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् यं

रात्रौ दू

राम ३७२

शांतितः संक्रांतिवासरे दद्याद्ब्राह्मणाय
कुंकुं दिने एवं संवत्सरे पूर्णे च ४२

यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोति पुष्कलं शेषं धान्यसंक्रान्तिवत् अथ विशोकसंक्रान्तिव्रतं तत्रै
व अयने विषुवे चैव व्यतीपातो भवेद्यदि एकभक्तं तदा कुर्यात्तिलस्नानपूर्वकं कांचनं भा
स्करं कृत्वा यथाविभवशक्तितः स्नापयेत्पंचगव्येन गंधपुष्पैः सुपूजयेत् संधाय रक्त
वस्त्राभ्यां ताम्रपात्रे निधापयेत् भास्कराय नमः पादौ रवये जंघे तु वै नमः आदित्याय
नमो जानू ऊरू चैव दिवाकरः अर्यम्णे तु कटिः पूज्या भानुं चैवोदरे तथा नमः पूष्णे
तु बाहुभ्यां अर्यम्णे तु पुनस्तनौ विवस्वते नमः कंठे सहस्रांशो मुखं स्मृतं प्रभाकर
नमो नेत्रे तेजोराशे नमः शिरः वरुणाय नमः केशान् पादादौ पूजयेद्रविं अर्घ्यं च पू
र्ववत्कार्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् एवं संवत्सरे पूर्णे कांचनेन दिवाकरं सप्तह
स्तसंपूज्य यथाविभवशक्तितः कारयेत्पूजयेद्भक्त्या रक्तवस्त्रैर्वेष्टयेत् ततो होमं
च कुर्वीत सर्वमंत्रैस्तु नारद द्वादशा कपिलादद्याद्वस्त्रालंकारसंयुताः अशक्तः कपि

लाभे कांतिविनाशश्च विवर्जितः आयुरारोग्यमैश्वर्यं भार्यापुत्रसमन्वितः अथायुःसंक्रां
तिव्रतं अथातोन्यां प्रवक्ष्यामि आयुःसंक्रांतिमुत्तमां संक्रांतिदिवसे पूज्यः पूर्वव
द्दिवाकरः कांस्ये क्षीरघृतं दद्यात्सहिरण्यं स्वशक्तितः मंत्राः ॐ पयकृत्पयकृत्पाने
पूजासेवक कीर्तिता सुक्षीरं सुरभीजातं पीयूषसमसर्पिषु आयुरारोग्यमे
श्वर्यं मनोदेहि द्विजार्पित अनेन विधिना वर्षं सर्वं दद्यात्तं द्विजः उद्यापनादि
कं सर्वं धान्यसंक्रांतिवद्भवेत् निर्व्याधिश्चैव दीर्घायुस्तेजस्वी कीर्तिमान्सदा अ
पमृत्युभयं नास्ति जीवेच्च शरदां शतं इत्यायुःसंक्रांतिः अथ पवनसंक्रांतिः हेमा
द्रौ स्कांदे संक्रांतिदिवसे पूज्य भास्करं तु विधानतः कलशं निर्व्रणं गृह्य वारिपू
र्णं निधापयेत् सुवर्णपत्रे संकृत्वा प्रतिमां संनिदापयेत् विधिनानेन वर्षांते
प्रीयतां मे दिवाकरः पूजाविधानं सर्वं तु धान्यसंक्रांतिवद्भवेत् सौवर्णकल

व्रं०
२७३

राम
२७३

12

शं कृत्वा सूर्यं वोपरिविन्यसेत् हस्ते सुवर्णघटितं पंकजं वै निवेशयेत् गोदानं तत्र दात
व्यमेवं संपूर्णेनां व्रतेत् जन्मनां शतसाहस्रं धनयुक्तो भवेन्नरः आयुरारोग्यसंप
न्नः सूर्यलोके महीयते अथ संक्रांत्युद्यापनं हेमाद्रौ मात्स्ये नंदिकेश्वर उवाच अ
यान्यदपि वक्ष्यामि संक्रांत्युद्यापनं फलं विषुवे चायने चैव संक्रांतिव्रतमाचरेत्
पूर्वेद्युरेकभक्तेन दंतधावनपूर्वकं संक्रांतिवासरे प्रातस्तिलैः स्नानं विधीयते
रविसंक्रमणे भूमौ चंदनेनाष्टपत्रकं पद्मं सकर्णिकं कुर्यात्तस्मिन्नावाहयेद्र
विं कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यमादिशं पूर्ववत्ततः नमः सोमाय विषेपाम्येन मोरु
ग्मंडलायतु नमः सवित्रे नैरृत्ये वारुण्यां तपनं बुधः मार्त्तंडमुत्तरे विष्णुमै
शान्ये विन्यसेत्सदा द्विजाय सोदकं कुंभं तिलपात्रं हिरण्मयं कमलं तु यथा
शक्त्या कारयित्वा निवेदयेत् चंदनोदकपुष्पैश्च देवायार्घ्यं न्यसेद्बुध विश्वाय

درمند عنى ﮐﻮ حسن

विधिना सर्वमासि मासि समाचरेत् । वत्सरान्ते तथा कुर्यात् सर्वं द्वादशधा नरः संवत्सरां
ते घृतपायसेन संतर्प्य वह्निं द्विजपुंगवांश्च कुंभान्पुनर्वा दश धेनुयुक्तान्सद्रत्नहे
माम यपत्रगर्भान् पयस्विनीं शीलवतीं च दद्यात्सव [illegible] रूप्यखुरां सघण्टकां
ताम्रदोहां वा सवस्त्र तेकांस्यदोहां माल्याम्बरां वाचनु रोप्यशृङ्गः देवाग्रशृङ्गः कपि
लामयैकां निवेदयेद्ब्राह्मणपुंगवाय हैमीं च दद्यात्पृथिवीं सशैलां कृत्वा य
से प्यां पृथिवीं च नाम्नी पैशीमण्डको प्यति थे विधाय सौवर्णसूर्येण समं प्रद
द्यान्न वित्तशाठ्यं पुरुषोऽत्र कुर्यात् कुर्वन्नधो याति न संशयोऽत्र यो न्महेन्द्रसम
स्थानगेन्द्रः पृथ्वीं च सप्ताब्धियुतेह तिष्ठेत् तावत्स्वर्गं गन्धर्वगणैरशेषैः संपूज्यते
नारदनाकपृष्ठे ततस्तु कर्मक्षयमाप्य सोऽपि द्वीपाधिपः स्यात्कुलशीलयुक्तः
सुरूपरूपो दिव्यवपुः सभार्यः पुत्रपौत्रान्वयवर्द्धितांघ्रिः इति संक्रान्त्युद्याप

व्र०
३२४

त्सका

व४५

२म
३२४

15

नं अथ घृतस्नपनं हेमाद्रौ भविष्ये उत्तरे त्वायने आज्ञे घृतप्रस्थेन यो हरिं स्नापयि
त्वा ब्राह्मणाय उपवासं प्रयच्छति सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके चिरं वसेत् ततो म
वति भूपालः प्रजानंदविवर्द्धनः इति रवेर्घृतस्नपनं अथ शिवस्य घृतकंबलः
माघे मासि महादेवे यः कुर्याद्घृतकंबलं स भुक्त्वा सकलान्भोगानंते मोक्षं च विं
ता१४५ दति मेरोर्भूपतयो जातो घृतकंबलदानतः जातिस्मरा ऋतेजा ता मुक्ताश्चांते शि
वार्चकाः पुरा सुनागसंविप्रज्ञा बालश्रुतिपारगं पप्रच्छ भूरकर्णो गोधर्मं दारि
घ्र्यनाशकं सुनाग उवाच असितायासिता या वा धेनोर्घृतमनुत्तमं संपादनी
यं पात्रे नवनीमूतं च शोधितं दत्तं नल्ययो नीर्णं ब्रह्मस्य महद् शान्तच ये मूलाकंबलमे
तद्धि घृतस्नपरिकीर्तितं तदर्द्धं तदर्द्धं वा सायंने यः शिवालये घृतेनानेन देवेशमभ
षिच्य महेश्वरो यो देवेशः पूजनीयो महेश्वरः धूपदीपादिकं देयं मंत्रेणानेन वैद्यमादरा
दरात् ततो नीराजनं दत्वा देयः पुष्पांजलिस्ततः प्रदक्षिणानमस्कारान्कृत्वा चैत

व्र०
३२५

नंतरं शैवं पंचाक्षरं जप्त्वा शिवायैतन्निवेदयेत् ततो जागरणं कार्यं शिवस्मरणपूर्वकं ततः प्र
तः समुत्थाय कृत्वा स्नानादिकं पुनः पूजनीयो महादेवो ब्राह्मणसेवनपूर्वकं भोजनीयास्त
तः शैवा भक्त्या भोज्यं प्रयत्नतः ततः स्वयं च भोक्तव्यं बंधुभिः सह सादरं अनेन व्रतवदारिद्य
नाशमेष्यति सर्वपापभोगांश्च विपुलान्भुक्त्वा शिवलोकं गमिष्यसि इति घतकं वलवि
धिः इति श्रीभट्ट० व्रतार्के संक्रांतिव्रतानि अथ व्यतीपातयोगव्रतं हेमाद्रौ मदनरत्ने
च वाराहे धरण्युवाच यस्त्वयोक्तो व्यतीपातस्तस्य कर्म वदस्व तत् कदा पुनः कथं पूज्यः
पूजिते वात्र किं फलं श्रीवाराह उवाच यदा बृहस्पतेर्भार्यां तारां जग्राह शीतगुः मित्र
त्वात्त्राहतं सूर्यस्य जभार्या बृहस्पतेः चक्रेवं क्रोधनत्वक्यं हितं शिक्षापितं यदा दृष्टस
दा किल्लादित्यो दीप्तदृष्ट्या भुदैक्षत तावत्सोमोपि रुषौक्षत ततोन्योन्यमवैक्षत उभयो
र्दृष्टिसंपाते क्रुद्धयोः सोमसूर्ययोः उद्धतास्तोमबहोर घोरपुरुषः पिंगललोचनः दंष्ट्रोग्र
दीर्घदशनो भ्रुकुटीकुटिलाननः कपिलश्मश्रुकेशांतो लंबभुसकृशोदरः शिरालो

16

सम
३२५

दीर्घत्रिकक्ष सूर्याग्नियमसन्निभः सभोक्तुकामस्त्रैलोक्यं रवीन्दुभ्यां निवारितः सोपृच्छद
यस्सूर्यं दृष्ट्वा ध्यतो मद्यामिकं त्रैलोक्यं भोक्तुकामोहं भवद्भ्यां विनिवारितः को यद्बुधो
मां बाधेते कुत्र ते मया सोमसूर्यावूचतुः कोपदृष्टेन विविधाद् तिपातात् द्रवान् भूत्
व्यतीपातस्ततो नाम भवान्भुवि भविष्यति यस्मिन्काले त्वदुत्पत्तिस्सदा कल्याणकारि
णः व्यतीपातोयमद्भुते त्वयि यः पापकारकः नेदं तेद्दृष्टिने मं तत्र को योनिपात्यतां
व्यतीपात उवाच नमो नो पितरौ मे सुक्रोधपातः समं जनः दत्तौ भवद्भ्यामधुना प्रसा
दः क्रियतां मम रवीन्दू ऊचतुः स्नानदानं जपो होमः सपूर्वकं यस्त्वदीयसमये समाचरे
त् तस्य पुण्यमिहन्ते प्रसादतोनन्तमस्तु सूतं भवदन्यमहात्म्य तत्काले तव विद्धा
ति पूजनं यस्तस्यैव भवत्त भवेत्सम दुष्ट्रूपः पुत्रायुष्मान् सुखकीर्तिपुष्टिरूपारोग्यादि
गुणिजनवत्त्वं भैषज्य यत्त्वपूर्वं श्रीवराह उवाच एतस्मात्कारणाद्भूमौ व्यतीपातोव्य
तेन वरैः प्रार्थिते च फलं यस्मात्तदुक्तं च समासतः विस्तरेणार्चितफलं गदितुं केन शक्य

व्र०
३२६

18

क्वते यथार्च्यतेव्यतीपातःसविधिःश्रूयतामिह श्रमेव्यतीपातदिनेवेगाहयेत्तंसेव्यमा
नेनमहानदीजलं उपावसेद्वैपवमानजापकोत्रपेच्छमंत्रंव्यतिपातेतेनमः छादितेता
म्रपात्रेणशर्करापूरितेघटे कांचनाद्रौप्रतिष्ठाप्यहेममयंशुभंजनरः अष्टभुजमष्टाद
शभुजं उत्पत्तिवाक्येव्यतीपातमूर्त्तेरष्टादशभुजत्वश्रवणात् उत्पत्तिवाक्यानुसारि
त्वाच्चविनियोगवाक्यस्य तथाभगवद्गीतासु चत्वारोमनवस्तथेति चत्वारश्चतुर्द
शेत्यर्थः गंधपुष्पादिनैर्धूपैर्दीपवस्त्रनिवेदनैः भक्ष्यैर्भोज्यैःफलैश्चित्रैर्मासिमासिप्र
रेर्चयेत् नमस्तेव्यतीपातसोमसूर्यसुतप्रभो यद्दानादिकृतंकिंचत्तदनंतमिहा
स्तुमे इत्युक्त्वापंचरत्नाढ्यंपुष्पान्वितमंजलिं प्रक्षिप्यतत्क्षणादेवसर्वपापक्षयो
भवेत् यदिद्वितीयेदिनेव्यतीपातोभवेन्नहितदापूर्णीयवासस्तुदद्यात्तत्फलं
गुरोः पारणंव्यतीपातेकुर्यात्तत्राप्ययमोमयं अथैकस्मिन्दिनेयात्रिव्यतीपातोभ
वेद्यदि तत्रैवान्हितदादत्वाउपचारान्समाचरेत् कुर्यादेवंमासिमासिव्यतीपातं

च

सूर्योदये चतुर्दशोपसंप्राप्ते कुर्यादुद्यापनं बुधः व्यतीपाताय स्वाहेति क्षीरवृक्षसमिद्घृतं
ग्राज्यक्षीरफलानां च होतव्यं वै शतं शार्करा घटपूर्णेन सहोपस्करं नरं शय्यां चोपस्कर
युक्तां प्रदद्याद्बुधदेशिने वदेद्व्यतीपात महं महांतं रवींदुसंज्ञे कलने लघे समस्तपाप
समस्तयोऽस्तु एतस्य दानेन फलं ममास्तु इति समीर्य गुरुः परिपूज्यनेकटककुंड
लकंठविभूषणैः सकलमेव समर्प्य यथोचितं तदुपलक्षणमि ततस्महि गांचप
यस्विनीं दद्यात्सुवर्णं वरदक्षिणां तस्मै शय्यां समादाय सारदारुमयीं दृढां दंतपत्रासि
तां रम्यां हेमपट्टैरलंकृतां हेमतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगंडूपधानकां प्रच्छादनपटीयु
क्तां धूपगंधाधिवासितां तांबूलकुंकुमक्षौदकर्पूरागरुचंदनं दीपकोपानहौ छत्रं
प्रदद्याच्चामरासनं देहांते सूर्यलोकाय विमानै रत्नसप्रभैः अप्सरोगणसंभोग्यै
गीतनृत्यविलासिभिः मत्वा कल्पायुर्दशानं सादरं त्रिदशार्चितः ए तदंते नरराजः

व्रं०
३११

स्याद्रूपसौभाग्यभाग्भवेत् कीर्त्याढ्यो गुणयुक्तश्च आयुरारोग्यधनधान्यवान् प्रतापाढ्यो महै

श्वर्ययुक्तो भोगी विकुरुत्तमः जनसौभाग्यसंपन्नो यावज्जन्मादृकाभुन वगुणदानतश्च

नचं रवितये शतपुंतकसंक्रांतौ शतघ्नं विषुवे ततः युगादौ तदृशगुणमयनेत

व्यतीपाते नाहतं सोमग्रहे प्रसंख्येयं दानं वेदविदो विदुः उत्पत्तौ लक्षगुणितं कोटिगु

णं भ्रमनाडिका यानं त्खर्वं दगुणितं पतनेऽजपदानाद्यनंतं याति तेजन्मना विप्रा

तिनाडी भ्रमणं त्वेकं विंशतिपातस्य पतनं दशसंख्यां स्थितिं विदुः संप्राप्ते तं यद्व

तिपातकाले पुनः पुनस्त [illegible] द्धविशीनर स्मो व्ययश्च ततः कल्पशता

ङ्गपापानि विधेयानि नहि हीयते ततः तस्मान्माहि त्वं व्यतिपात प्रपूजां कुरुष्व चेत्सुख

मनंतमिच्छं यदि श्रियं त्वं सततं तनवेच्छसमस्तचारित्र्यपदमीप्सितं तव गतम्मितो

व्यतिपातकाले वावर्तितो यो नरः सर्वपापहरो तस्य भवतो भानुश्रीतलम् पठतिल

राम
३११

20

रवतिय: शृणोति चैतत्कथयति पश्यति कारयत्यवश्यं रविं च श्राग्निदिवमाप्य सोपि देवैश्चिर
समयं परिपूज्यमानस्त्वास्ते इति वाराहोक्तं व्यतीपातव्रतं अथ पत्रैव नारदीयपुराणो
क्तं व्यतीपातव्रतं युधिष्ठिर उवाच केन व्रतेन चीर्णेन नरपश्येपद्यमशासनं परिपृच्छ
मित्वां विनिवृत्तानां व्रतमुत्तमं तद्व्रतं ब्रूहि देवर्षे कृत्वा जयति विश्वय मार्कंडेय उवाच
शृणु राजन्व्रतमिदं हर्यश्वेन पुराकृतं तेनैव राज्ञा तद्व्रतं शूकराय चडु:खिते एकदा
मृगयामित्वा सहर्यश्वो राजन्दृष्टान्तत्रैव शूकरं दग्धपादकटिं चैव दग्धग्रीवमुखोद
रं दृष्ट्वा तथाविधं तं तु कृपां चक्रे दयापर: केन कर्मविपाकेन त्ववस्थां प्राप्तवान
यं अहो कष्टमहो कष्टं शूकरे रोपमन्यते अवश्यमनुसंतं व्यकृतं कर्म शुभाशु
भं इत्युक्त्वा नरस्वरूपेण राजा तं प्राह शूकरं इयती किमवस्था ते जन्मम ब्रूहि शूक
र तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्यं नि:श्वसन् शूकरो मुहु: स्मृत्वा पुराकृतं कर्म प्रत्युवाच कथां
नृपं शृणु राजन्नहं पूर्वं वैश्यो विश्वसखो भवं अप्राप्य क्षीनदातहमा श्रितेभ्यश्च

21

किंचत्र श्रुताश्चबहवो धर्माः पुराणश्रुतिचोदिताः तथापि पापबुद्ध्याहं न करोम्यात्मनो
हितं आशापाशमनुप्राप्तस्ताश्चास्ते विनिर्गताः कृतवान्पापमेवाहं न किंचित्सुकृ
तं कृतं एकदातु द्विजः कश्चिद्व्रतिपातेगृहे मम आगतो याचयन्मां च न किंचिद्दत्तवा
नहं मया निराकृतो त्वं तं व चैमि निष्ठुरे तथा अतीयातो दूरे वैश्य किंचिद्देयपिने
खलु तस्मै तद्रूपं भवति प्राप्य सेत्वन्यजन्मनि कुपितेन मया तस्मै निष्ठुरा वाक्समी
रिता ततश्च कुपितो विप्रो मम शापमथाददत् आशापि दहते यश्चन्म मां गानिपृ
पकृ पकृ तथैव तत्त्वां गानि दवाग्निः प्ररूपाधेन अरण्ये निर्जले देशे निर्जने द्रुम
विस्तरे तत्र शूकरयोनौ तु प्रसूतिं समवाप्नुहि प्रसादितो मया विप्रः पुनरप्युक्त
वांस्तदा ततोनित्वं शूकरत्वे विहत्य पुच्छात्यजगाम सः तेन शापेन राजन्वै शूकरत्वम
वाप्नुयां अहं दुःखोह संजातो ह्यरण्ये निर्जले वने राजोवाच केन त्वं मुच्यसे पा
पान्मे माचक्ष्वेह शूकर येन शक्तो मया कर्तुं तव शापस्य संक्षयः वराह उवाच शृ

धिवीचिदंडदोलाधिरोहव्यसनं विभर्त्ति ९ लब्धं जन्म धनंजयाद्भगवतः श्रीलक्ष्मणक्ष्मापतेराव
स्यासदृशी निजस्य वयसः प्राप्तामहत्यानता । शब्दब्रह्मकरोदरामलकवद्भोगोत्तरा सत्कृयेस्यास्ति
प्रार्थयितव्यमस्य कृतिनः किंचिन्न सांसारिकं १० येनासीदजितेन सिंधुलहरीधौतांघ्रुता या
क्षितौ यस्याज्ञानमभग्नसप्तभुवने नानाविधं वाङ्मयं देवः सत्रिजगन्नमस्य महितिमान् श्रीलक्ष्मणः
क्ष्मापतिस्तेने यस्य मनीषिताधिकपुरस्कारोत्तरां संपदं १२ बाले व्यापितराजयंडितपदः श्वेता
श्वविंबोज्वलछत्राद्योऽसि क्रमसामहत्स्मनुपदं दत्वा नवे यौवने यस्मै यौवनशेषयोग्यमखिलक्ष्मा
पालनारायणः श्रीमॉल्लक्ष्मणसेननरदेवनृपातेर्धर्माधिकारं ददौ आचारप्रथनात्र राकेव विधा
वुत्साहस्यात्तनवत्ती प्रायश्चित्तविकाशनादिदधती दर्पप्रकर्षेत्सदि गार्हस्थ्याश्रमपरिग्रहस्य ग्रह

गृ

वती निर्वृदवर्मस्थितिः प्राणेभ्योपि गरीयसी स्मृतिकथा यस्याभवत्प्रेयसी १३ आसीत्क
स्यानमंदिरे नयनयोर्ध्यातानकस्यातिथिः क [illegible] केन धत्तात्रणं नकृत्तु कान्त हगान्गनेवक्ष
त्तिः धर्मैध्यदहहलायुधस्य सदृशो नास्याः प्रियः कोप्यभूद्यः कृत्वा हृदये नुराग तरलो नक्तंदि
वं दृष्यति १४ कांताशोपितहेमकुंडलमिलन्नीलाश्मरश्मिच्छटासंसर्गप्रति पद्यकुसुमभवद्रू

व्रत=

योपिकृत्स्नाजिने किंचान्यत्स्रुवलक्ष्म... कलयतो यस्योदर... ग्न्यालये लीलालीकररत्नकं
कणरणत्कारैः कृता मान्यता १५ पात्रं दारुमयं क्वचिद्द्विजपतेः हैमं क्वचिद्भूतले कुत्राप्य
स्तिं दुकूलमिंदुधवलं कुत्रापि कृष्णाजिनं धूम्रः क्वापि वषट्कृताहुतिकृतो धूमः परः क्वा
प्यभ्रङ्गेः कर्मफलं च नम्रपगपञ्चागार्ति... मन्दिरे १६ निःस्वास्थाये व्यपगा तवषट्का
रशब्दोदये ऽस्मिन् वातिच्छेदव्यसनानि कलावाप्य चमर्माचारिष्टः हुत्वा हुत्वा विधिवदमुना
हीयमाने त्रिसंध्यं धूमो... र विदूरति हविः प्राशयन्दाग्नि तृप्तिः १७ आपीयकृतिसं
पुटेन हृदयोसेक्षापिताः सूरिभिर्विनम्रशिताः सूरसद्मनिष्कलशिताः पार्णेतरे शिविभिः आ
वृद्धाः कविभिर्विश्रृंखलकथाबन्धैः प्रबन्धैरपि भ्राम्यति प्रतिपच्चन प्रतिगृह्य प्रसंग
णां यद्गुणाः मीमांसासूत्रे स्वेदे अवसर्वस्वमकृतं सर्वस्व पुंडितमर्थं स्वमसोसर्वस्वसर्व
धीराणां १८ आसन्नवाकतिसंततिकांतिनर्विन्नामां ऊलेपाण्डित्यमत्युल्लोमप्रतिशालिना ऽपमृ
गुडाचार्येण वेदः परं स्पष्टं तदपी... नेन विदुषा विश्वप्रसिद्धैः पदैः संध्यादिद्विजकर्म
मन्त्रवचसां व्याख्यानमेतत्कृतं २० आसीद्वाकपातिसन्निभोपि नवमोस्तम्भास्परः साहसी यो

ह्रू

१८X

टी=

शिव. २

अ X वा X ३ शैव X ४ X वहि केन विद्युगपदा X

३

रिणयस्य च आधानस्योत्र सभ्याग्नेर्मंत्राः प्रोक्तास्ततः परं ४० व्याख्यातामार्णाकाधान
मंत्राश्चतदनंतरं उक्ता मंत्रास्तथा पितृपित्र्यज्ञविधेरपि ४१ यज्ञादिकर्म्मणो मंत्रास्त
तः परमुदाहृताः निबंधेन समेताया यत्याकयज्ञस्य पद्धतिः ४२ ओष्टः पश्चपतिश्चक्रेते
नास्माभिर्नेसाकृता अंत्येष्टिकर्म्मणो मंत्राः व्याख्याताः व्याख्यातकीर्त्तिना ४३ दंतधावन
मारभ्य यावदंत्येष्टिमीरिताः मंत्राणां तावदेवास्मिन् व्याख्यानमुपदर्शितं ४४ अधीत्य
स्नायादित्यधिकृत्य स्मर्य्यते तावत् वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ४५ अवि
लुप्तब्रह्मचर्य्यो गृहस्थाश्रममाविशेदिति एतेन च मनुवचनेन वेदत्रयं वेदद्वयं एको
वा वेदोऽध्येतव्यत्वेन प्रतिपादितः तत्रापि पारस्करेण विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः
इति ७ षडंगमेके विशेषउक्तः एतच्चाध्ययनं गुरुकुले ब्रह्मचारिणा कर्त्तव्यमित्याह
मनुः तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिनोदितैः वेदः कृत्स्नोधिगंतव्यः सरहस्यो द्वि
जन्मनेति तदित्यं सरहस्यो वेदः स्यनेन कृत्स्न एव वेदो ब्राह्मणेनार्थज्ञो ग्रयत्नस्याध्ये
तव्य इति स्थिते वेदाध्ययनवेदार्थज्ञानमंतरेण गार्हस्थ्याधिकार एव न स्यात् तदन

श्रा१२४

धिकारेचसर्वकर्म्मानधिकारएव यतः योनधीत्यापिद्विजोवेदानन्यत्रकुरुतेश्रमं सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वयः इतिवदतामनुनावेदाध्ययनवेदार्थज्ञानपराङ्मुखत्वाल्लक्षणस्य शूद्रत्वमेवप्रतिपादितं नत्वत्रचकलौआयुःप्रज्ञोत्साहस्वल्पत्वादीनामल्पत्वात् ... कल्पादिभिर्वेदाध्ययनमात्रंक्रियते यदीयवारेद्देल्पमध्ययनंविनाकिंयदेकदेशार्थस्यकर्म्ममीमांसाद्वारेणायत्ते इतिकर्त्तव्यताविचारःक्रियते नचैतेनापिमन्त्रार्थक...वेदार्थज्ञानं यतस्तत्स्वार्थज्ञानरहितवृषभफलंतदज्ञानेचदोषःश्रूयते तथाचयोगियाज्ञवल्क्यः यस्तुजानातितत्त्वेनआर्षंछन्दश्चदैवतं विनियोगंब्राह्मणंचमंत्रार्थज्ञानकर्म्मच एकैकस्यर्चःसोभिवंद्योतिथिवत्सवेत्त देवतायाश्चसायुज्यंगच्छत्यत्रनसंशयः एवंलोकेनप्रकारेणऋष्यादीनवेत्तियोद्विजः अधिकारोभवेत्तस्यरहस्यादिषुकर्म्मसु मंत्रेमंत्रेप्रयत्नेनज्ञातव्यंब्राह्मणेनच विज्ञानेपरिपूर्णस्तुस्वाध्यायफलमश्नुते छंदांस्ययातयामानिभवंतिफलदानिच तथाव्यतिरेकेयोगियाज्ञवल्क्यः अविदित्वातुयःकुर्याद्याजनाध्यायनंजपं होममन्तर्जला

मंत्रार्थज्ञानहोदचप्रयोजनमूलं

एम॰

४ किंतु यथाविध्यध्ययनपूर्वकं वेदार्थज्ञाने ५३
वेदैकदेशस्यापि यथाविध्यध्ययनं कृत्वार्थविचारः क्रियत इत्युचि
तं भवति ५४

दीनित्तेभ्योऽल्पाल्पफलं भवेत् आपद्यते स्थानं गतैस्त्वयं वापि प्रमीयते तथाग्नेर्नर्जलादिके
जप्ये इत्यरेषामजानतां नाधिकारोस्ति मंत्राणां एवं स्मृति निदर्शनमिति अतो वेदाध्ययने
वेदार्थमन्त्रितानोह्निताल्पर्ये एतैस्तुराहीयवारेन्द्रैकैरर्थविचार एव केवलं क्रियते एवंचो
भयोरपि ग्रंथार्थतो वेदज्ञानं नास्त्येवतत्त्वरसं ध्यास्नानाद्याह्निकगर्भाधानादिक्रियाकांडो
पयुक्तमंत्रभागएव अध्येतुं युज्यते अस्येवाध्ययनेन वेदैकदेशाध्ययनं पर्यवस्यति यत्तु के
चित् गायत्रीमात्रसारोपि वरं विप्रः सुयंत्रितः नायंत्रितस्त्रिवेदोपि सर्वाशी सर्वविक्रयी
इति मन्वादिवचनदर्शनात् एकदेशशब्देन गायत्रीमात्रमेवेच्छंति तदयुक्तं स्नानाद्यनु
ष्ठानमंत्रानभिज्ञस्य स्नानादिष्वेवायोग्यत्वात् तेन गायत्रीजपाधिकारित्वेव न भवतीति
सदूरं निरस्तं गायत्रीमात्रत्वं गायत्रीमात्रसार इति वचनस्य तु निंदितप्रतिग्रहाद्यसात्वि
पानिवृत्तस्य स्नानसंध्याद्यनुष्ठानशालिनो विज्ञातार्थगायत्रीजपनिरतस्य निंदितप्रतिग्र
हाद्यसत्क्रियायुक्तत्रिवेदविद्ब्राह्मणतुश्रेष्ठत्वप्रतिपादने तात्पर्यं न तु सकलवेदानुष्ठा
नरहितस्य गायत्रीमात्रपरत्वे तात्पर्यमिति तदेवं व्यवस्थिते शास्त्रार्थं कृत्स्नवेदाध्यय

विधेर्मैकेवल मंत्राणां सर्वथा ... स्नानसंध्या ... गर्भाधाना दिकसंस्कारा ... क्रियाकांडोपयुक्त ५५

सार ५६

एकदेशस्याध्ययनेन ... अध्ययनेकर्त्तव्ये संशयः किंत्व

नास्मर्थामोराद्धी यथारेंद्रक द्विजातीनां कण एव शौक्लिवाजसनेयिनां कर्म्मानुष्ठानार्थं प्रानर्द
त धावनादिशायनांताह्नि कगर्भाधानादिविवाहांत संस्काराग्न्याधानाद्यंतेष्टिपर्य्यंतगार्हे
कर्म्माणि यद्यक्रमं तत्र व्याख्यातं मया तत्र सोऽलं व्या तत्र भारतवर्षे कर्म्मभूमावत्यंतं दुर्लभं मानुष्यत्वं
भूप्रशंसायां सप्तश्लोकान् अभिधाय जंबूद्वीपाधिकारे विष्णुपुराणे अत्रापि भारतं श्रेष्ठं
जंबूद्वीपे महामुने यतो हि कर्म्मभूरेषा ह्यतोऽन्या भोगभूमयः अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैः
द्विजसत्तम कदाचिल्लभते जंतुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् गायंति देवाः किल गीतकानि ध
न्यास्तु ते भारतभूमिभागे स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवंति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् कर्म्मा
ण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते अवाप्य तां कर्म्ममहीमनंते तस्मिं
ल्लयं ये त्वमलाः प्रयांति जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबंधं प्रा
प्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्याः ये भारते नेंद्रियविप्रहीनाः भारते सुदुर्लभतरं प्राप्य
मानुष्यमपि यो नरः धर्म्मावमंता कामात्मा भवेत् स खलु वंचितः इहैव नरकव्याधेः
चिकित्सां न करोति यः गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति अतोऽपि व्राल्यए

ते

शिव
५

भारतखंडे=५

प्रशंसायां महाभारते ऽनुशासने संपतन्मोहजालानि कदाचिन्न्वेह मानुषे ब्राह्म
ण्यं लभते जंतुस्तत्स्तत्परिपालय ब्राह्मणस्य च देहोयं न कामार्थाय जायते इह क्लेशाय
तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखं ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभिस्तल्लब्ध्वा न रतिपरेण हे
लितव्यं स्वाध्याये तपसि यमे च नित्ययुक्तः क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व कात्यायनः
वेदे तथात्मज्ञाने च ब्राह्मणो यत्नवान्भवेत् एष धर्मस्स सर्वस्य चतुर्वर्गस्य साधकः अथ
वेदाध्ययनप्रशंसा तत्र मनुः वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तम वेदाभ्यासो हि
विप्रस्य तपः परमिहोच्यते याज्ञवल्क्यः यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणां वेद
एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः योगीयाज्ञवल्क्यः वेद एव सदाभ्यस्यो वेदस्तन्तुः
सनातनं भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति बृहस्पतिः एवं दक्षादिकैर्युक्तं स
स्मृत्यन्तनयपिता वेदमध्यापयेद्यत्नाच्छास्त्रमन्वादिकं तथा व्यासः धर्मश्चादिमभी
प्साद्भिर्वेदादन्यन्न दृश्यते धर्मस्य कारणं शुद्धं मिश्रमन्यत्प्रकीर्तितं अतः स परमो
धर्मो यो वेदादवगम्यते अधरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्थितः याज्ञवल्क्यः वेदा

प्यासक्तशांतमतयस्तक्रियापरं नष्टशांतीहयायानिमतापातकजाप्यपि मनुः आहैवसनखा
ग्रेभ्यः परमंतप्यतेतपः यःस्रग्व्यपिद्विजोधीतेस्वाध्यायंशक्तितोन्वहं यमः तपस्तप्यति
योरण्येमुनिर्मूलफलाशनः ऋचमेकांचयोधीतेतच्चतेनसमंभवेत् दक्षः वेदस्वीकरणं
पूर्वंविचारोऽभ्यसनंजपः तद्दानंचैवशिष्येभ्योवेदाभ्यासोहिपंचधा यमः नष्टद्रोवबलोनामे
ष्वादि तस्मात्सर्वलभीतेनव्रातेनप्रयत्नतः एकदेशोप्यध्येतव्योयदिसर्वोनशक्यते नच
नैकदेशपदेनपावदनुष्ठानोपयुक्तवेदभागोऽपेक्षितः मनुः यथाकाष्ठमयोहस्तीयथाचर्म
मयोमृगः यश्चविप्रोनधीयानस्त्रयस्तेनामबिभ्रति तथा यथाषंढोफलःस्त्रीषुयथागौर्गवि
चाफला यथाचाज्ञेफलंदानंतथाविप्रोनृचोफलः तथा योनधीत्यद्विजोवेदमन्यत्रकुरु
तेश्रमं सजीवन्नेवशूद्रत्वमाशुगच्छतिसान्वयः शंखलिखितौ नशास्त्रंसवनंकुर्यात्नवे
न२ दमधीत्यान्यांविद्यामधीयीत अन्यत्रवेदांगस्मृतिभ्यः व्यासः श्रुतिस्मृतीचविप्राणांनय
नेद्वेविनिर्मिते काणःस्यादेकयाहीनोद्वाभ्यामंधःप्रकीर्तितः मनुः तपोविशेषैर्विविधैर्व्र
तैश्चविधिचोदितैः वेदःकृत्स्नोधिगंतव्यःसरहस्योद्विजन्मना तथा वेदानधीत्यवेदौवा राम·

वेदांगाभिन्नतीश्चवेदाध्ययनोऽगपिपढेदि
त्याशयः = २

स्मृतिशुं =

६

दू॰ ८२ ३३ 9

वेदं वापि यथाक्रमं अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाचरेत् योगी याज्ञवल्क्यः वेदोऽधी
तो नये छुद्धिं भ्रंशितो नरकप्रदः न्यायेनेष्टं नयेत्स्वर्गं पुनरावृत्तिलक्षणं व्यासः अरक्षा
दमप्यधीयीत न्यायेनोक्तेन धर्मवित् न त्वेव च गुरोर्वेदान्यायेन कदाचन मनुः ब्रह्मयस्त्व
ननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते व्यासः ऋग्यजुःसा
मवेदं वेदं न्यायेनाधिगतं द्विजैः पात्रत्वमापादयति नाक्रमेणास्य व ͦपि योगी याज्ञवल्क्यः दू॰ ८४

ब्रह्मचर्यनियमं
बिना=

नासंयममधीतानि तारयन्ति कदाचन अगेकासंयमस्यास्य अधीतानि तारयेदपि आम
पात्रे यथान्यस्तमापो दधि घृतं पयः नश्यन्ति पात्रदौर्बल्यात्तरसा न च भाजनं इति वे
दाध्ययनप्रशंसा अथ वेदार्थज्ञानप्रशंसा तत्र व्याससंहितायां कूर्मपुराणे च न वेद
पाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः पाठमात्रावसानस्तु पंके गौरिव सीदति योऽधीत्य विधि
वद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते यमः वेदस्याध्य
यनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् अजानतार्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा तथा यथाप
शुर्भारवाही न तस्य भजते फलं द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते व्यासः पाठशा

योधीतेनार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तत्कारणं वृथा भारवाहीव भूतकः केवलं लोकशाभाग्भवेत् तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्नः
कार्यो विजानता व्यासः ४४ श्री घ२४

स्वरतान्त्रिसंधिज्ञानीष्वार्थवर्जितान् पशूनिव चतान्मात्तो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् अकनही 10
नमधीतेयन्नेह वा मन्त्रतद्भवेत् अर्थं तत्केवलमपि समुद्धारायकल्पते वररू मः ब्याण्ररथंभा
रवाहः किलाधीत्य वेदं यन्न विवेदयोर्थं यो विसकलभद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा
व्यासः ज्ञानकर्मं च संयुक्तं युक्तार्थं कथितं मया अधीतं ज्ञातसंयुक्तं तथाप्येतन्न केवलं व्या
सः अधीत्यापि किंचिदपि वेदार्थाधिगमेरतः स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मवान् ज्ञानविंजः मनुः द्वि ५४
वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् इहैव लोके तिष्ठन् सः ब्रह्मलोकाय कल्पते व्यासः
सप्तद्वितस्लोकमपि अज्ञाताधीतं विशिष्यते चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्यायिद्विजात् व्यासः न
= अन्यच्च ग्रं अज्ञेन्चानाद्ग्रथिनः श्रेष्ठा ग्रंथिभ्यो धारिणोवराः धारिभ्यस्त्वार्थतत्त्वज्ञा तेभ्यो प्यात्मचिन्तकाः
थिनः ५८ इति वेदज्ञानप्रशंसा अथ ऋषिदेवताछन्दोब्राह्मणविनियोगज्ञानप्रशंसा तत्र योगीयाज्ञ
वल्क्यः यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतं विनियोगं ब्राह्मणं च मंत्रार्थं ज्ञानकर्म च एकै
कस्या ऋचः सोभिवंद्योतिथिवद्भवेत् देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः एवं केन
प्रकारेण ऋष्यादीनवेत्तियो द्विजः अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु मंत्रे मंत्रे प्रयत्नतो रामु:

नज्ञात्वं ब्राह्मणेन तु विज्ञानपरिपूर्णस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते छंदांस्ययातयामानि भवं
तिफलदान्यपि अथयश्चलभते सोत्र यर्म्ममायुश्चाविंदति दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषि
भिः सह तिष्ठते नचैते: सार्द्धं तत्तुल्यश्चैव जायते योगी याज्ञवल्क्यः आर्षं छंदश्च दैवत्य
विनियोगस्तथैव च वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजना
ध्यापनं जपं होमसंतर्जनादीनि तेषां तोल्पफलं भवेत् आपद्यते स्थाणुगर्त्तं सर्वं वापि प्रमी
यते यातयामानि छंदांसि भवं त्यल्पफलानि च अंतर्जलादिके जप्य इतरेषामजानतां ना
धिकारोस्ति मंत्राणां एवं स्मृति निदर्शनं अल्पमात्रफलं तस्य होमादं तर्जलान्नपानं स्वाध्या
याध्याजना चैव भवंते नात्र संशयः व्यासः अविदित्वा ऋषिं छंदो दैवतं योगमेव च योध्या
पयेद्याजयेद्वा पापीयान् जायते तु सः छंदोगब्राह्मणं यो ह वा अविदित्वार्षेयछंदो दैवतं योग ए२०
यो विदित्वा मेव च ~~[illegible]~~ स्थाणुं वच्छति गर्तं वा प्रमीयते पापीयान् भव
ओंयप्य[illegible] ति यातयामानि छंदांसि भवंति अथ यो मंत्रे मंत्रे वेद सर्वमायुरेति अयातयामानि छंदांसि अस्य
ब्राह्मणादिनि भवंति तस्मान्मंत्रे मंत्रे विद्यादिति योगी याज्ञवल्क्यः येन यद्दृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै
योगेन ब्राह्म — ऐन[illegible] मंत्रेण याजयति प्रध्यापयति वा x स x २ ति x २ वा x [illegible]
शि x २ ३ दैवे
अस्य x २

मंत्रेण तस्य तस्योक्तमृषिर्भार्गवस्तदात्मकः तथा छंदनाश्छंदउद्दिष्टं वासमीव... वाकृतेः आत्मात
च्छादितो देवैः मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छंद इति स्मृतः योगियाज्ञवल्क्यः
यस्य यस्य च मंत्रस्य उद्दिष्टा या च देवता तदाकारं भवेत्तस्य देवतं देवतोच्यते पुराकल्पे समुत्प
न्ना मंत्राः कर्मार्थमेव च अनेनेदं तु कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते योगियाज्ञवल्क्यः निरु
क्तं यस्तु मंत्रस्य समस्य तु प्रयोजनं प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं चाभिधीयते योगियाज्ञवल्क्यः
एवं पंचविधं योगं जपकाले च नुस्मरेत् होमे चांतर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा तथा यजुर्वे
दभाष्ये स्मृतिः स्वरो वर्णोऽक्षरो मात्रा तत्प्रयोगोर्थ एव च मंत्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे इति ९
ब्राह्मणे सर्वस्य वेदाध्ययनवेदार्थज्ञानजपध्यादिस्नानप्रशंसा अथ दंतधावनं तत्र नारदः
उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः परिजप्य च मंत्रेण भक्षयेद्दंतधावनं वृद्धशातातपः
मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यजेद्दंतधावनं नरसिंहपुराणे
मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दंतधावनं भगवन्त
मधिकृत्य वाराहपुराणे अकृत्वा दंतकाष्ठं तु यो मां समुपसर्पति सर्वकालकृतं कर्म तेन शिव:
८

12

म४३

नचैकेनतस्पृशति प्रक्षाल्यभंक्त्वातज्जह्यात्तच्छुचौदेशेप्रयत्नतः व्यासः प्रक्षाल्यचशुचौदेशे
दंतधावनमुत्सृजेत् पतितेभिमुखेतस्यककुभोऽन्यमुष्माशोसभीप्सितं वराहपुराणे अमावा
स्यांतथामूढोदंतधावंनभक्षयेत् सोमंत्वाहिंसतेतिनहिंसिताचवसुंधरा नरसिंहपुराणे
प्रतिपद्दर्शषष्ठीषुनवम्यांचैवसत्तमाः दंतानांकाष्ठसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलं अलाभेदं
तकाष्ठानांनिषिद्धायांतथातिथौ अपांद्वादशगंडूषैःपत्रैर्वादंतधावनं पारस्करः औदुंव
रेणदंतान्धावयेत् तत्रमंत्रोयथा अन्नाद्यायव्यूहध्वंसोमोराजायमागमत् समेमुखं
प्रमार्क्ष्यतेयशसाचभगेनच अस्यार्थः हेवनस्पते व्यूहध्वंकुरुध्वेत्यवगमंकुरुवनस्प
तीनांराजासोमोऽयंवनस्पतिस्त्वांअत्रागमत् आगतवान् सत्वंचइस्पृहितोवनस्पतिःमे
ममसुखंप्रमार्क्ष्यतेशोधयत केनकेनयशसाचभगेनचकिमर्थंअन्नाद्यायअन्नंच
आद्यंचतदर्थंअन्नाद्यार्थं नानाभक्ष्यभोगार्थमित्यर्थः वनस्पतिशब्दोऽत्राध्याहरणीयः
तेनयं वनस्पतिंचइआगतःसचंद्रहितोवनस्पतिः अन्नाद्यार्थंनानाभक्ष्यार्थंच ममसुखंय
शःसौभाग्यार्थंशोधयिष्यतीत्यत्रवनस्पतेसावधानोभवेति वाक्यार्थः व्यूहध्वमितिकूहद्वि

स यज्ञा

स्ना 14

तर्के इत्यस्याप्तिरिंगति इमे भवंतीति मध्यमपुरुषस्यैकवचने बहुवचनं प्रमादर्षं न इति मज्जनस्य ष्णु
दौ इत्यस्य ल्युट् तस्य रूपम् इति वृत्ताल्लुप्तं सर्वत्वेदं नत्र धावने इत्ताद्यधीगो उमती महेंद्रनिस्य ष्ट
धर्मस्य काड्कीर्तिः प्राभातिक स्नान विधान मंत्र व्याख्यान मे तत्र इस्याव भव तत्र प्रातः स्ना
ने तत्र दत्तः प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातः स्नायी भवेत् सदा सप्त जन्म कृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्य
पोहति तथा उषस्युषसि यत् स्नानं संध्यायामुदिते रवौ प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकना
शनं उषस्यरुणोदये संध्यायां प्रभाते प्रागुदयात् उदिते उदयादूर्ध्व मुहूर्ते एतत्त्रयं पूर्व
पूर्वासंभवे द्रष्टव्यं विष्णुः प्रातः स्नाय्यरुण किरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् विष्णुः
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिंतितं अस्नात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यंत इति धारणा
अत्र कालकर्णीति दुर्गाति विशेषः दक्षः रविध्यानाहि सर्वसुखस्य इंद्रियाणि लंरयति च
अगाधं समन्तं यांति उत्तमान्यधमानि च अस्नात्वा न चरेत्कर्म जपहोमादि किंचन लाला
स्वेद समाकुलः शयनादुत्थितः पुमान् अत्यंत मलिनः कायो नवच्छिद्र समन्वितः स्रव
त्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनं प्रातःस्नानं प्रशंसंति दृष्टादृष्टकरं हि तत् सर्वम शिव.

२

5: सहदुहिता ४x

तप: प्रधानेन x २

इति मध्याह्नस्नानप्रातःस्नायी जपादिकं योगियाज्ञवल्क्यः उभे संध्ये च स्नानं व्यं ब्राह्मणेष्व
गृहाश्रमिणेः तिसृष्वपि हि संध्यासु स्नानं व्यंतृ तपस्विनां उभे संध्ये इति प्रातर्मध्याह्नं च तप
स्विनेति यतिना वानप्रस्थेन वा छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः अस्तमितौ होमकालस्य व हृ
त्वा स्नानं कर्मणः प्रातस्तत्र तथा स्नानं होमलोपो विगर्हितः नत्तनुयादिति विस्तरविधि
सानिताx नानं कुर्यादित्यर्थः अनुदिते होमिनो होमकालातिक्रमभयात् नास्ति स्नाने क्रियमाणे
कीदृशं करणीयमिति आकांक्षायां योगियाज्ञवल्क्यः योसौ विस्तरशः प्रोक्तः स्नानस्य
विधिरुत्तमः असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते स्नानमंत्र जलेचैव मार्जनाच
मनेन तथा जलाभिमंत्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनं अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्य
शः स्नानमाचरेत् मित्ये मित्येतत्समुद्दिष्टं महात्मभिः अस्माच्च वारुणान्मंत्रान् कामतः
संप्रयोजयेत् यथाकालं यथायोगं देशं ज्ञात्वा विचक्षणः अथवा व्यासोक्तसंक्षिप्तप्रातः
संध्यास्नानमाचरणीयम् तथा व्यासः अंतर्जले त्र तसस्म जपेत्त्रिरघमर्षणं तथा चाप
रसंक्षिप्तप्रातःस्नाने दक्षः संध्यास्नानमंगं तेन मध्याह्ने च न तः परमिति संध्यामुपासितुं

उ इति४३ तत: ९

प्रातःस्नानमगं तेनद्वयदाघमर्षणादिकाद्वैव तन्मंत्रमात्रेणसंक्षिप्य करणीयं मध्याह्ने चैप
रमिति मध्याह्ने च स्नानं यथोक्त विस्तरविधिनैव कर्तव्यमिति प्रतिभाति अथवाऽतिसं
क्षिप्तेनैवपैठीनसिविधिना स्नातव्यं तथाचपैठीनसिः शिरएव वारिसिक्तेन स्नात्वाशौचं कृत्वा
अथाय मध्ये त्रीन्प्राणायामान्कुर्यादिति यदा निरग्नेः [illegible] सं प्रातिक्रमत्वरा नास्ति तदा
तेन निरग्निना यथाविधानमेव स्नानं कृत्वासंध्योपासनं करणीयं तथा छंदोगपरिशिष्टे का
त्यायनः यथाहनि तथाप्रातः नित्यस्नायादनातुरः दंतान्प्रक्षाल्यनद्यादौ गेहे चेत्तदमंत्रवत्
गेहे चेत्तदमंत्रवदिति वर्षासु यानीयपतनभये हेमंते शिशिरे भये च अत्यंतवालानां पादोपघात
त्पर्यंतरेऽवश्यं कर्तव्यतया प्रातःस्नानं करोति तदा तेन देहप्रक्षालनरूपमंत्रकमेव स्ना
नं करणीयमित्यर्थः जावालिः अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणां आर्द्रेण वास
सा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः कर्मिणामिति जपहोमकर्मिणामित्यर्थः योगियाज्ञवल्क्यः
कालदोषादसामर्थ्यान्नशक्नोति यदा द्युसो तदा शान्ता ऋषिभ्यस्तु मंत्रैर्दृष्टैस्तु मार्जनं कालदो
षादिति अत्तिपीडाहेतोः शैत्यादेरित्यर्थः असामर्थ्यादिति स्नानसंबंधिनीयपीडायोगादि०

16 स रामः ९

स्पर्शः स्नात्वा ऋषिभिस्तन्मंत्रैरिति ॐ शन्न आपस्तु द्रुपदा आपो हि ष्ठा घमर्षणं एतैस्त्रिभिर्मं
त्रैस्तु मार्जनं समुदाहृतं मार्जनमिति मंत्रस्नानमित्यर्थः तथा अप्राये समुत्पन्ने स्नानमेवं
तु कारयेत् एवं दिष्टैस्तथा मंत्रैः अन्यथा मार्जनं स्मृतं अप्रायत्ये इति स्नानापने यशाप्या
संगमाद्य पावन इत्यर्थः स्नानमेव तु कारयेदिति अशक्तमपि स्नानं कारयेदित्यर्थः
अथ काम्य प्रातःस्नानं तत्र विष्णुः यदृच्छेद्विपुलान् भोगान् चंद्रसूर्यग्रहोपमान् प्रातः
स्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ यमः प्रातःस्नायी च सततं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते विष्णुः कार्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेंद्रि
यः जपन् हविष्यभुग्दांतः सर्वपापैः प्रमुच्यते एतत्र काम्यप्रातःस्नानं संध्योपासनं च कृत्वा
प्रातर्होमं च कृत्वा स्वकस्वोक्तविधिविस्तरेणावगमध्याह्नस्नानं कर्त्तव्यं यत्त एतन्मासादि वत२४
विहितस्नाने किंचिदुदितेऽपि यत इति सदाचारः अथ प्रातःस्नानमंत्रव्याख्या तत्र योगियाज्ञ
वल्कीय प्रातःस्नाने मंत्रो यैरंगुष्ठैश्चादिरूपं मलस्नानमाचर्य तीर्थावाहनं कुर्यात् तथा
स्नानसूत्रे हारीतः इमं मे तितीर्थावाहनं तत्र मंत्रो यथा ॐ इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शु

संहिता२४ ३८कावर्तनं

श्र

18

तदुक्तो मंसचत्तापुरुष्ण्या अशिक्न्यामरुद्वृधे वितस्तयाजीयीकीयेश्रणुह्या सुषोमया अस्या
र्थः हे गंगे हे यमुने हे सरस्वति हे शुतुद्रु हे मरुद्वृधे हे जीयीकीये मया मम आशिषः श्रणुहि
मदीया शंसां शृणु इत्यर्थः कासो आशंसा इत्याकांक्षायां मे मदर्थं मदीयस्तोत्रं निमित्तं परुष्ण्या
असिक्न्या वितस्तया सह इमं स्तोमं सचत सम वेताम भवत अस्मिन् पुरो वर्त्तिस्नान जल स्तोमे
सम वेता भवतेत्यर्थः इत्यस्य मंत्र व्याख्या ततो मार्जनं छंदोग परिशिष्टे रत्नार्थं वारिणा
स्नानपरिक्षिप्यसमंततः शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकबिंदुभिः तत्र मार्जनप्र
शस्ताया योगिया इत्तवल्कवः आपोहिष्ठेति मार्जयेत् अर्द्धपादं क्षिपेदूर्ध्वमर्धपादं च क्षिपे
दधः अधोभागविसृष्टाभिः अक्षरा याति संत्तयं सर्वतीर्थाभिषेक ऊर्द्ध्वं संमार्जनाद्भवेत्
आपोहिष्ठेति संध्यायां पदे त्रय यत मानसः मूर्ध्नि भूमौ तथाकाशे आकाशे च पुनर्भुवि
मूर्ध्नि भूमौ पुनर्मूर्ध्नि भूमौ कुर्यात् समार्जनं शंखः आचम्य वरुणाभ्यां तु स्तीर्थसंमार्जने
तये मंत्राणि मंत्रितैस्तोयैः मूर्ध्नि भूमौ तथा क्षिपेत् क्षिप्तेन मूर्ध्नि तोयेन पापमस्य प्रणश्य
ति भूमि क्षिप्तेन हन्यन्ते असुरा देवशत्रवः विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वं अधो यस्य क्षयाय च आपो

कात्यायनः

आग्निपुराणे ४

हि ष्ठेति मंत्रस्य ऋषिश्छंदो देवता विनियोगकथने पुनर्योगी याज्ञवल्क्यः सिंधुद्वीपं भवेदार्षं गाय
त्रं छंद एव हि आपस्तु देवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्जने सर्वत्र मार्जनं कर्म अब्लिंगानामुदाहृतं
आपो हि ष्ठेति मंत्रस्य सिंधुद्वीप ऋषिः गायत्री छंदः आपो देवता मार्जने विनियोगः मार्जन
मंत्रो यथा ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन महे रणाय चक्षसे अस्यार्थः हि यस्मा
द्यूयं मयः सुखं तस्य भवः भावयन्त्यः स्थाः भवथ सुखस्य दापिन्यो भवथेत्यर्थः तास्तस्मान्नो अस्मा
न ऊर्जे अन्नाय दधातन स्थापयथ किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधा
तनेति पूर्वेणैव संबंधः अथवा व्याख्यार्थः हे आपः यस्माद्यूयं सुखं प्रापयथ तस्मात्कारणाद
च स्मान्नो हि केनान्नेन आमुष्मिकेन महता रमणीय दर्शनेन परमब्रह्मणा संयोजयतेति अस्य प्रा
र्थना अत्र स्थाः इति कृतमस्मदस्मस्याज्लेर्लङादेशमध्यमपुरुषस्य बहुवचनांतस्य प्रयोगः दधा
तनेति दधातेर्लोट् मध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तनप्तनयना श्चेति तनवादेशः ता इति
तच्छब्दात् उ.से: सुपां लुगिति सूत्रेण अजादेशः महे इत्यस्य परस्य षष्ठ्यास्तत्वात् अकार
नकारयोर्लोपे सति महे इति भवति रमणीयायेत्यस्य मकारे कारयकाराणां लोपात् रणाये

हे आपः

मु ऽ१४.२

अस्मान् २५

क्षिभवति आपो हिष्ठा इत्याकारः संहितायां पच्यमानः पदे पच्यमानत्वात्तन्न व्याकृतः ॐ यो वः
शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः अस्यार्थः हे आपः वो युष्माकं यो रसो नि
यासः किंभूतः शिवतमः अत्यन्तकल्याणरूपः तस्य रसस्य इह नः भाजयत भागिनः कुरु
त तेन रसेन संवर्धनमस्मान् कुरुतेत्यर्थः किंभूता यूयं आपः उशतीः इच्छन्त्यो मातरः स्वकं यु
क्ता मातरः पुत्रानिवेत्यर्थः अथवा वाक्यार्थः हे आपः यथा सल्लता मातरः पुत्रान् कल्याणयुक्तान्
कुर्वन्ति तथा यूयमपि कल्याणात्मकयुष्मदीयरसेन अस्मान् संवर्धनं कुरुतेत्यस्य प्रार्थना उ
शतीरिति वशकान्तावित्यस्य शत्रन्तस्य प्रथमा बहुवचने रूपं वा छन्दसीति विकल्पेन पूर्वसव
र्णदीर्घनिषेधात् पक्षे पूर्वसवर्णो न ॐ तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ आपो जनयथा
च नः अस्यार्थः हे आपः वो युष्माकं तस्मै तस्मिन् रसे अरं अलं पर्याप्तं गमाम गच्छामः तत्र
युष्मदीयरसविषये त्वं लिंग छ्छामः इत्यर्थः किं च तद्रसविषये नो अस्मान् यूयं जनयथ तद्रसभो
क्तृत्वेन अस्मान् यूयं परिकल्पयथ इत्यर्थः तस्य कस्य यस्य रसस्य क्षयाय तर्पणाय तस्य ब्रह्मा
दिस्तंबपर्यन्तस्य जगतः जिन्वथ प्रीणयथ यस्य रसस्य ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं प्राणिनं प्रीणयथ इत्यर्थः

सूर्य २५

श २५
शिव.
१२

त्यर्थः अयं वाक्यार्थः हे आपः युष्माकं यस्य रसस्य ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं स्थानं यं प्रीणयथ त
स्य रसस्य विषये वयं तृप्तिं गच्छामः एवं तद्रसभोगित्वमस्माकं परिकल्पयध्वमिति प्रार्थना त
स्मै तयायक्षयभयत्रापि सपास्योभवतीति सप्तमीस्थाने चतुर्थी जिन्वथेति जिविप्रीणनेर्थे
तस्य लट् मध्यमपुरुषबहुवचनांतं रूपं अथवा हे आपः वो युष्माकं यस्य रसस्य किं भूतस्य तस्य
स्य ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतजगदाधारभूतस्य जिन्वथ प्रीणयथ तस्मै रसाय वयं अरं शीघ्रं गच्छा
मः न तस्स्थने अस्मान् तत् तु अस्माकं तु एवं जनयथ अस्माकं तं रसं एवं परिकल्पयथेत्यर्थः
इत्यापोहिष्ठामंत्रत्रयस्यार्थो नतो मार्जनानंतरमाचमनं तत्र प्रजापतिः ऋषिः सोमो देवता वि
राट् छंदः ऋजीकं ककुभ ल्लावने विनियोगः मंत्रो यथा ओं समुद्रे ते हृदयं अप्स्वंतः सं त्वा विशंत्वो
षधीरुतापः यज्ञस्य त्वा यज्ञपते सूक्तो नमोवाके विधेम यत्स्वाहा अस्यार्थः हे यज्ञ
पते सोम ते तव हृदयं समुद्रे अप्स्वंतः जलमध्ये तव हृदयं समुद्रे जलमध्ये गतमित्यर्थः
जलस्थो भवानित्यभिप्रायः तत्र स्थितं त्वां ओषधीः संविशंतु उत अपि च आपः संविशंतु
किंच यज्ञस्य सूक्तो यज्ञसंबंधि शोभनोच्चारणेन नमोवाकेन नमस्कारवचनेन त्वां विधेम स्थाप

स्यानरू ४ · व ४ · ब= · नप्र ४४ · क्तो ४ · नवच ४ · कचा ४

१८५

पामंजलपान्नादुक्तो स्नातोऽप्रयोगः अथ वा वाक्यार्थः हे सोम जलस्थो भवान् औषधीसहितः यत्तसं
वेधि वचनेन नमस्कारेण च त्वामन्त्रा च मनजलेष्वाययामः तदिदं माचमनजले औषधीयुक्त
स्य त्वबाधिष्ठानाद् इति पुण्डरीकेति मां पवित्रीकरोत्विति आशंसावाक्यार्थः अत्र स्कन्दोक्तावि
तिन पो वा के चेति तत्तीयार्थे सप्तमी वचनं वा कः भावे घञ् अथ वा योगियाज्ञवल्क्योक्तवि
धिना ॐ पूर्वाभिः सप्तम हा व्याहृतिभिः आचामेदिति इति समुद्रेते मंत्रं व्याख्या ततो जल
मध्ये निमज्य अघमर्षणमंत्रं त्रिः पठित्वा स्नायात् ततो अघमर्षणस्य ऋष्य माहात्म्य व्या
ख्यादि कमुत्तरत्र मध्याह्नस्नान एव लिखितत्वात् अत्र पुनर्नोलिखितमनन्तत्रैवानुसंधेयं इति
स्नानं निर्वर्त्य धौते वाससी परिदध्यात् इति प्रातःस्नानं अथ प्रातःसंध्या तत्र योगियाज्ञवल्क्यः
अतः परं प्रवक्ष्यामि संध्योपासननिर्णयं अहोरात्रकृतैः पापैः यामुपास्य प्रमुच्यते यावन्तो
स्यां पृथिव्यांस्ति विकर्मस्थास्तु वै द्विजाः तेषां वै पावनार्थाय संध्या सृष्टा स्वयंभुवा या संध्या सा
तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता संध्योपासितं कर्म विप्राणां अहोरात्रकृतस्य च पापापनुत्तये यस्मा
त्रिसंध्यं तस्मात्समाचरेत् यमः संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः विधूतपापास्ते यान्ति

22

न्या ४

रा.म.
१२

ब्रह्मलोकं सनातनं शातातपः अनृतं मद्यगंधं च दिवा मैथुनमेव च पुनाति वृषलस्यान्नं व
हिः संध्याद्युपासिता याज्ञवल्क्यः निशायां वा दिवा यो वा यदज्ञानकृतं भवेत् त्रिकालसंध्या
करणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति देवलः सायंप्रातः सदा संध्यामुपासीत शुचिर्बहिः विस्वरा
णे सर्वकालमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिवेष्यते अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः
योगि याज्ञवल्क्यः सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः संध्योपासनतत्परः ब्राह्मणान्नसलीनः स्याद्दृष्ट
गः जन्मशान्तोऽपि सन् तथा संध्याद्युपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः दीर्घमायुः सर्वदेव सर्वपा
पैः प्रमुच्यते तथा सायं प्रातश्चैव यः संध्यां सक्तोपगुपासते जपेद्वा पावनीं देवीं सावित्रीं
लोकमातरं सत्यया याविलो दग्धा ब्राह्मणो धूतकल्मषः नसीदेत्प्रतिगृह्णानः पृथ्वीं च स
सागरां अथैनपुराणे मुनय ऊचुः कथं मनेंद्रियं याति ब्राह्मणो दग्धकल्मषः अनग्निको
ह्निनो ब्रह्मचारी यदुक्तं वह्निना पुरा सूतो वाच सायं प्रातश्च यः संध्यामुपास्ते ह्युपमानसः ज
पन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरं तपासनातिरितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्विषः नसी
नसीदेत्प्रतिगृह्णानः पृथ्वीमपि ससागरां ये चास्य दारुणाः केचित्ग्रहाः सूर्यादयो दिवि ते

७४२

24

चासौ प्रेत्य यांति शिवाः शिवतमास्तथा यत्र तत्र गतं चैनं दारुणाः पिशिताशनाः घोररू
पा महाकायाः प्रभवंति न राक्षसाः यावंतश्च पृथिव्यां हि चीर्णवेदव्रता द्विजाः अचीर्णव्र
तवेदा वा विकर्मपथमास्थिताः तेषां तु पावनार्थाय गायत्र्या नित्यमेव हि द्वेसंध्ये ह्युप
तिष्ठेत नरस्त्यमलव्रतम् तथा द्वे संध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः यस्तस्य दुःकृ
तं नास्ति पूर्वतः परतोपि वा तथा एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकं उभे संध्ये ह्युपा
सीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः तथा संध्यायेन न विज्ञाता संध्या नैवाप्युपासिता जीवन्नेव भ
वेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमां स साधुभिर्वहिष्का
र्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः व्यासः वाह्ये संध्या दशगुणा गोष्ठे प्रस्रवणादिषु खानतीर्थे श
तगुणा सहस्र जाह्नवीजले वाह्वरीति अत्र नाच्छादितस्थाने प्रांगणादौ शातातपः गृहेषु
प्राकृती संध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता नदीषु शतसाहस्री अनंता शिवसन्निधौ गृहेष्विति
गृहवीथ्यादौ योगियाज्ञवल्क्यः संधौ संध्यामुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ संध्यात्रयं तु क
र्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा संवर्तः प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि सादित्यांप

शूद्रव हि:
हि:

राम
१४

ॐ ४८

25

एव वारिभिः याचमानोऽभिस्रवन्तिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति तथा सर्वक
र्मणामारंभेष्वाकंक्षोपासनकालाश्चैव तेनैव पवित्रसमूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भव
ति याज्ञवल्क्यः सन्ध्यामुपासते ये तु यथावत्तन्निबोधत ऐशान्याभिमुखो भूत्वा शु
चिः प्रयतमानसः आचांतः पुनराचामेत् तमित्यभिमंत्र्य च अन्तरश्छ्यपतिहि वमन्नपानमसीह क
ते सोऽवपराणे क्रियायाः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः भवंतीति व्यासस्य क्रियाः सर्वान
संशयः छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः सव्ये पाणौ कुशान्कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियां सव्यः सो

धा:

पग्रहः कार्योऽदक्षिणः सपवित्रकः बौधायनः एकैभिः सर्वोऽभिरक्षाऽदनिभिः सर्वेषामन्तके आचामे
त् प्रत्यग्रमेनाचमति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति यद्द्वितीयं तेन यजुर्वेदं यत्तृतीयं तेन सामवेदं य
त्प्रथमं मार्ष्टि तेनाथर्ववेदं यद्द्वितीयं तेनेतिहासादीन् यत्सव्यं पाणिं प्रोक्षति पादौ शिरो हृ
दयं चक्षुः कर्णौ नासां नाभिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्पतिप्रभृतीन् सर्वाश्च देवान् प्री
णाति आप्नोति तस्मादाचमनादेव सर्वस्मात्पातकात्पूतो भवति व्यासः स्पृत्वोंकारं च गाय
त्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्कंधौ च संस्पृशेदिति शंखः त्रिः प्राश्नीया

राम
१५

चे४

श्चिमां संध्यां सम्यग्‌ास्तमिते भास्करे न रश्मिं स्पृशते पूर्वां संध्यां समन्वास्ते उपक्रम्य यथाविधि
गायत्रीमभ्यसेत्तावत् यावदादित्यदर्शनं मनुः ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद् दीर्घमायुरवाप्नुयुः प्र
ज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च दक्षः उपासते ये न ये संध्यां ब्राह्मणा हि विशेषतः
सजीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चाभिजायते तथा संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वक
र्मसु यदन्यत्कुरुते किंचिन्न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ अनागतां तु ये पूर्वामतीतां ये तु पश्चि
मां विप्राः संध्यां नातिष्ठंति वृषलास्त उदाहृताः ॥ छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः संध्यालोप
स्य चैकत्रीं स्नानशीलश्च यः सदा न तं दोषा नोपसर्पंति वैनतेयमिवोरगाः तथा एतत्सं
ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितं यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते कूर्मपुरा
णे नातिष्ठति तु यः पूर्वां नापि संध्यां तु पश्चिमां स शूद्रेण समो लोके सर्वधर्मविवर्जितः
अथ प्रातः संध्योपासनानुष्ठानं तत्र बौधायनः तीर्थं गत्वाप्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वा
नभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्य ॥ अग्निश्च मा मन्युश्चेति सायमपः पीत्वा
सूर्यश्च मा मन्युश्चेति प्रातः सपवित्रेण पाणिनात्मानमभिषिंचेत् ॥ अब्लिंगाभिर्वारुणीभिर्हिर

यमः ५४

धा = मन्त्रलिंगाभिः =

प० शे०
५

र्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धव्यमनन्यथानन्तरं ह्रुः तामित्तोपात्तत्वं वैकल्पिकन्नतत्रैवर्थ्यं स्या
मेव येपि न द्यान्तरेधा द्वान्तर्मानिकाप्यनन्तरं ह्रुः परिभाषया प्रत्ययत्तात्तिक्रस्यात्त्वं त्रेत
स्य वाधमवदन्ति तेपि न तारा वदन्तः निर्भाद्वरणीया इति दिक्। अतरावे साङ्गोऽत्रेत्यत्रा
ह्रुः प्रहरणं चर्तितार्थं तत्रिरव द्वान्त्राङ टेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वान्तरङ्गत्वा ह्रुणे ह्रु
ते ह्रुकि प्राप्ते परत्वात्पार्थसाधनवोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तधातूपसर्गयोगे पश्चात्
स्व द्वाभावसप्तम्या द्वयोर्नयोगात् ह्रुप्राप्यानन्तरं गतमिति सम्प्रसारणाद्वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। प्र
हीत्यस्यापकरणस्य शिवादि संवन्धेत्वाप्रवृत्तिः। ज्ञापकं च प्रसम्प्रसारणाद्वेति सूत्रस्थभाष्य
प्रामाण्येनानित्यं प्रहेतिवदन्तःकरणमित्यत्र देशमाद्वायत्वव्याहृते एतदत्र हृत्तेः। पर्व
पूर्वं धातूपसर्गेणाप्यन्तेततः साधनेन उपसर्गेणतत्वं द्वाकशब्दे न साधनेन कारकेणतत्व
प्त्व्रं कार्यमन्तरावाङ्मप्यते द्वत्या दोसकर्मकमात्कर्मणि लकारः सिद्धिरितितत्व। क्रिया
याः साध्यत्वेन वोधात्साध्यसचसाधनाकांक्षतयातत्संवन्धोत्तरमेवनिष्पत्तक्रियावोधेनसाधन
कार्यप्रवृत्तः तत्त्रमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंवन्धस्यासम्बन्धौचित्यात्। अतरावनृ
हकारात्र्वं इतिसूत्रे पूर्वं धातुरुपसर्गेणाप्यन्ते द्वत्वत्वात्तन्नारंपूर्वं धातुः साधनेन
प्युतेपश्चादुपसर्गेण द्वत्वको कप्य त्पाऽसेव प्रत्यनस्य कम्रः। साधनं हि क्रियां निर्वर्त
यतीत्यादिना। उपसर्गयोत्पार्थोन तु भौवेणधातुनेवार्थाभिधानादद्वकेषु कर्मणि